

РОЗДІЛ V.

Освіта, виховання та розвиток дітей

5.1. Освіта

В Україні створена досить розвинена та розгалужена національна модель загальної середньої освіти, яка за багатьма кількісними і якісними показниками не поступається рівню розвинених країн світу.

Для забезпечення права дітей на доступність здобуття дошкільної освіти в Україні функціонує 15,3 тис. дошкільних навчальних закладів (у міських поселеннях – 6,6 тис., у сільській місцевості – 8,7 тис.). Кількість закладів проти 2006 р. збільшилася на 225 одиниць (міські поселення – 21 заклад, сільська місцевість – 204 заклади). Слід зазначити, що з 2005 р. кількість дошкільних закладів хоч і повільними темпами, почала зростати, що обумовлено зростанням чисельності дітей дошкільного віку (додаток, табл.18). У 2007 р. дошкільну освіту здобували 1137,5 тис. дітей (у міських поселеннях – 916,4 тис., у сільській місцевості – 221,1 тис.), що на 105,8 тис. більше проти 2005 р. (у міських поселеннях – на 76 тис., у сільській місцевості – на 29 тис.). Від загальної кількості дітей дошкільного віку здобувають дошкільну освіту 56% (міські поселення – 69%, сільська місцевість – 31%). Варто підкреслити, що рівень охоплення дітей дошкільною освітою збільшується з кожним роком: у 2005 році він становив 51%, у 2006 році – 53%. У дошкільних навчальних закладах здобувають дошкільну освіту 3,8 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, 54,9 тис. дітей, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, та 5,3 тис. дітей з обмеженими функціональними можливостями. Проте вже сьогодні відчувається дефіцит місць для дітей у міських дитячих дошкільних закладах. У 2006 р. дитячі садки були переповнені за рахунок збільшення чисельності дітей, яких могли прийняти дошкільні заклади, на 18 тис. осіб, у 2007 р. – на 53 тис. осіб. Отже, внаслідок стійкої тенденції підвищення рівня народжуваності проблема нестачі місць у дитячих дошкільних закладах буде відчуватися все гостріше.

Освітня система України, як і більшості європейських країн, розвивається в умовах серйозного демографічного спаду, внаслідок чого скорочується кількість учнів як початкової, так і основної та старшої школи (табл. 5.1.1, 5.1.2). З 2005 р. кількість учнів, які навчаються в загальноосвітніх навчальних закладах державної та комунальної форм власності зменшилася на 535,0 тис., у сільській місцевості - на 195,0 тис. (табл. 5.1.2).

Загальне зменшення кількості дітей вплинуло на скорочення мережі загальноосвітніх навчальних закладів, зменшення середньої наповнюваності класів та шкіл, збільшення кількості загальноосвітніх навчальних закладів із малою чисельністю учнів, а це призвело до скорочення педагогічного навантаження вчителів. Найбільш гостро ця ситуація позначилася на мережі шкіл у сільській місцевості. Починаючи з 2001 р., було закрито 951 школу, (78%), 740 одиниць з яких - у сільській місцевості (табл. 5.1.3).

У країні на початок 2007/2008 навчального року функціонувало 21,0 тис.

денних загальноосвітніх навчальних закладів державної та комунальної форми власності, у тому числі 14,0 тис. у сільській місцевості. У загальноосвітніх навчальних закладах навчалися 4,8 млн. учнів, у т.ч. 1,7 млн. – у сільській місцевості (додаток, табл. 19).

За даними Держкомстату, 98,9% дітей віком від 6 до 18 років навчаються в навчальних закладах для здобуття повної загальної середньої освіти. У той же час у 2007 р. 44 363 дитини у віці від 6 до 18 років не здобували повну загальну середню освіту, з них: 11 179 осіб, (або 25,2%) за станом здоров'я, 18708 дітей (або 42,1%) навчалися у спеціальних закладах для дітей, які мають вади розумового або фізичного розвитку. Серед дітей, які не навчалися, переважна більшість – це діти у віці 6 років – 11 290 осіб та 16-17-річні – 2 244 особи (додаток, табл. 20-21).

Таблиця 5.1.1

Динаміка прийому учнів до першого класу загальноосвітніх навчальних закладів у 2001–2007 роках

(за даними Міністерства освіти і науки України)

Усього (тис.)	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	Зменшення набору до 1-го класу %	
								Усього	
	599,0	497,3	453,7	422,7	392,5	387,5	379,9	-219,1	-36,5
У селі	211,0	179,7	163,3	152,0	138,8	133,9	125,8	-85,2	-40,4

Таблиця 5.1.2

Динаміка кількості учнів державних (комунальних) загальноосвітніх навчальних закладів системи МОН у 2001–2007 роках

(за даними Міністерства освіти і науки України)

Усього (тис.)	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	Зменшення кількості учнів %	
								Усього	
	6 386,6	6 135,3	5 835,9	5 527,6	5 207,2	4 935,4	4 671,7	-1714,9	-26,8
У тому числі в сільській місцевості	2 173,1	2 108,3	2 018,2	1 922,8	1 812,8	1 721,9	1 617,8	-555,3	-25,6

Таблиця 5.1.3

Динаміка мережі державних (комунальних) загальноосвітніх навчальних закладів системи МОН у 2001–2007 роках

(за даними Міністерства освіти і науки України)

Усього	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	Зменшення мережі ЗНЗ %	
								Усього	
	21 219	21 105	20 917	20 720	20 605	20 447	20 268	-951	-4,5
У тому числі в сільській місцевості	14 723	14 617	14 448	14 280	14 182	14 055	13 893	-740	-5,0

З метою повного охоплення навчанням дітей і підлітків, які з певних причин не мають змоги відвідувати заняття і не завершили навчання в навчальному закладі системи загальної середньої освіти, Міністерством освіти і науки розроблено Положення про екстернат у загальноосвітніх навчальних закладах.

Зменшення народжуваності в 90-х роках ХХ століття призвело до зменшення середньої наповнюваності класів. Так, упродовж останніх п'яти років вона зменшилася з 22,2 до 19,1 учня; у сільській місцевості - з 16,6 до 13,7 учня. Зазначене вище спричинило зменшення середньої наповнюваності денних загальноосвітніх навчальних закладів на 23% - з 301 учня до 231. У сільській місцевості цей показник становить відповідно 148 та 116 учнів (зменшення на 22%). Слід зазначити, що на кінець 2007/2008 навчального року 1054 загальноосвітні школи I-II ступенів на селі мають наповнюваність менше 40 учнів (практично кожна п'ята), кожна восьма школа - до 100 учнів, що призводить до значного підвищення вартості утримання учня й може стати вагомим аргументом щодо закриття таких шкіл. Проте стала тенденція останніх років щодо збільшення народжуваності призведе вже, починаючи з 2008/2009 навчального року, до збільшення набору учнів до 1-х класів, відповідно зростатимуть і учнівські контингенти.

Така ситуація вимагає пошуку нових шляхів для оптимізації мережі загальноосвітніх навчальних закладів, особливо у сільській місцевості. В умовах, що склалися, розробляються та апробуються нестандартні форми організації навчально-виховного процесу. Так, розширюється мережа навчально-виховних комплексів „Дошкільний навчальний заклад - загальноосвітній навчальний заклад” та „Загальноосвітній навчальний заклад - дошкільний навчальний заклад”. За п'ять останніх років їх кількість зросла з 1228 до 1667 (тобто на 35,7%). Ефективними виявилися розроблені Академією педагогічних наук України інноваційні моделі малочисельних сільських шкіл : „Агро-школа” і „Школа розвитку особистості”.

Міністерством освіти і науки ініційовано розроблення моделі принципово нового типу навчального закладу I ступеня „школа-родина” – загальноосвітнього навчального закладу з малою наповнюваністю учнів, що створюється в сільській місцевості для надання якісних освітніх послуг учням молодшого шкільного віку, які перебувають на території зі складною демографічною ситуацією.

З метою законодавчого врегулювання питання, пов'язаного з функціонуванням навчального закладу типу „школа-родина”, до проекту Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань освіти (щодо створення належних умов для навчання дітей)” внесено відповідні зміни, згідно з якими “школу-родину” було включено до переліку типів загальноосвітніх навчальних закладів, передбачено зменшення наповнюваності класів до трьох дітей, запровадження поділу на групи при вивченні окремих предметів за наявності в класі 16 учнів. Реалізація законопроекту надала б можливість зберегти понад 1000 загальноосвітніх навчальних закладів із малою чисельністю учнів та забезпечити надання

якісних освітніх послуг учням молодшого шкільного віку. Проте даний законопроект був відкликаний з Верховної Ради 23.11.2007 року.

Забезпечення конституційного права громадян на доступність і безоплатність здобуття якісної загальної середньої освіти вимагає організації підвезення учнів до місць навчання й додому, оскільки понад 250 тис. учнів та педагогічних працівників (12%) проживають за межею пішохідної доступності і потребують підвезення. Розв'язанню цього завдання значною мірою сприяє реалізація Державної програми „Шкільний автобус”. Упродовж 2004–2008 рр. за кошти державної та регіональних програм “Шкільний автобус” загальноосвітні навчальні заклади отримали понад 1,9 тисячі автобусів, у тому числі 636 – за кошти державного бюджету. За рахунок місцевих бюджетів і спонсорських коштів придбано понад 1,2 тис. автобусів. Це надало можливість забезпечити підвозом до місць навчання і додому понад 90% учнів, які цього потребують.

Однією з найважливіших інновацій у сучасній школі є впровадження профільного навчання в старших класах. Профільювання передбачає створення рівного доступу до якісної освіти різним категоріям школярів відповідно до їх нахилів та потреб; розширення можливості соціалізації учнів, що має значення для побудови успішної професійної кар'єри.

Чинне законодавство передбачає перехід до 2010 р. старшої школи загальноосвітніх навчальних закладів на профільне навчання. Відповідно до Галузевої програми упровадження профільного навчання організований перехід загальноосвітніх навчальних закладів на профільне навчання здійснюватиметься трьома етапами:

- підготовчий – створення нормативно-правового, інформаційного, матеріально-технічного забезпечення (2008 р.);

- допрофільної підготовки – створення умов для вибору школярами профілю навчання, професійного самовизначення (2008–2009 рр.);

- переходу на власне профільне навчання – створення експериментальних педагогічних майданчиків з упровадженням різних форм профільного навчання і технологій навчального процесу в профільній школі; апробація системи управління освітніми структурами, що забезпечують профільну освіту (2009–2010 рр.). Перспективними є створені АПН України моделі профільного навчання в сільській школі, основою яких є поняття „опорна школа”, „шкільний освітній ресурс”, „навчально-виховне середовище”.

Нині триває активізація процесу програмно-методичного забезпечення профільного навчання: розроблено навчальні плани, які дають змогу комплектувати старші класи за напрямками диференціації: природничо-математичний, філологічний, суспільно-гуманітарний, художньо-естетичний, технологічний, спортивний. Напрями конкретизуються в окремі профілі навчання. У кожному з профілів співвідношення між базовими та профільними предметами за вибором є різним; кількість же часу на базові предмети в кожному з них становить приблизно 55%. На конкурсній основі відібрані навчальні програми для 10-12-х класів профільної школи. Вони відрізняються не лише своєю структурою, а й спрямованістю на компетентність у підході до

організації навчального процесу. Зміст профільного навчання забезпечується також різнопрофільними предметними і психолого-педагогічними курсами за вибором.

Діюча система профільного навчання реалізується різними шляхами: через мережу гімназій, ліцеїв, колегіумів, загальноосвітніх навчальних закладів із класами з поглибленим вивченням предметів та профільними класами. У 2007 р. у країні функціонувало 909 гімназій, ліцеїв, колегіумів, що становить 4,5% від загальної кількості загальноосвітніх навчальних закладів. Вони охоплюють навчанням 295,4 тис. учнів (6,25%). У сільській місцевості діє 64 гімназії, ліцеї, колегіуми. У них навчається 7,7 тисяч школярів (додаток, табл. 23-24).

У 2007/2008 навчальному році поглиблено вивчали предмети у 3793 загальноосвітніх навчальних закладах, що складає 18,7% від загальної кількості закладів (додаток, табл. 19). Найбільшого поширення набули школи з класами з поглибленим вивченням іноземних мов, математики, інформатики, української мови та літератури, фізики, біології тощо.

У 7939 (38,8%) загальноосвітніх навчальних закладах організовано власне профільне навчання (Додаток, табл. 25). У них навчається майже 500 тисяч учнів, що складає 10% від загальної кількості школярів. Найбільш поширеними моделями організації профільного навчання є: однопрофільні й багатопрофільні загальноосвітні навчальні заклади; ліцеї, школи, які функціонують на базі вищих і професійно-технічних навчальних закладів; на базі позашкільних освітніх закладів та міжшкільних навчально-виробничих комбінатів; опорні школи тощо.

Безумовно, профільне навчання надасть змогу дитині не тільки здобути загальну середню освіту, а й більш усвідомлено підійти до вибору майбутньої професії.

Діти, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, в Україні здобувають освіту в рамках діючої системи загальної середньої освіти, яка охоплює різні типи навчальних закладів, у тому числі спеціальні загальноосвітні школи (школи-інтернати) для дітей зазначеної категорії. У цих навчальних закладах навчально-виховний процес організований у комплексному поєднанні з корекційно-реабілітаційною роботою відповідно до особливостей психофізичного розвитку дітей. Щоб забезпечити доступ дітей-інвалідів до здобуття якісної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах, Міністерство освіти і науки реалізує державну політику в частині запровадження інтегрованого (інклюзивного) навчання. Діти, які не можуть відвідувати навчальні заклади за станом здоров'я, навчаються за індивідуальною формою (вдома), запроваджується дистанційне навчання.

У 2007/2008 навчальному році 50,3 тис. дітей, які потребували корекції фізичного та (або) розумового розвитку, здобували освіту у 388 спеціальних школах (школах-інтернатах). 6,1 тис. дітей зазначеної категорії навчалися в спеціальних класах, створених у складі загальноосвітніх шкіл, що є однією із форм інтегрованого навчання.

Якщо порівнювати з 2006/2007 навчальним роком, на 6 одиниць зменшилась кількість спеціальних навчальних закладів і на 3,7% зменшилася кількість учнів у них, що пов'язано з інтеграцією дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, у загальноосвітні навчальні заклади, демографічними змінами в чисельності дитячого населення. Загалом у 2008 р. в загальноосвітні навчальні заклади інтегровано 164,4 тис. дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, з них 45,4% дітей з інвалідністю.

Удосконалюється навчально-методичне забезпечення спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Академією педагогічних наук розроблено навчальні програми з методичними рекомендаціями та тематичним плануванням для 5-6-х класів, у яких навчаються глухі діти, діти зі зниженим слухом, сліпі, зі зниженим зором, розумово відсталі, з порушеннями опорно-рухового апарату, затримкою психічного розвитку, тяжкими порушеннями мовлення.

У всіх закладах здійснюється комплексний навчально-реабілітаційний процес, зокрема допрофесійна та професійна підготовка, орієнтована на особливості розвитку учнів (вихованців).

Негативний вплив на доступ дітей-інвалідів до здобуття освіти має недостатній рівень пристосування до потреб цих дітей. Так, за даними Міністерства освіти і науки, тільки 23% загальноосвітніх шкіл обладнано пандусами, 12,9% - поручнями, у 12,0% шкіл для потреб дітей з інвалідністю функціонують кабінети фізичної реабілітації та психологічного розвантаження, санітарно-гігієнічні кімнати.

Найвищі показники забезпечення вільного доступу дітей з інвалідністю в загальноосвітніх школах Волинської (40,4%), Житомирської (36,4%), Закарпатської (45,3%), Одеської (28%), Полтавської (54,4%), Рівненської (47,6%), Черкаської (40,4%) областей та м. Севастополя (82,4%). Але найкраще це питання вирішено в Хмельницькій області, де 96% загальноосвітніх навчальних закладів пристосовано до потреб дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку.

Міністерство освіти і науки здійснює також організаційні заходи щодо створення сприятливих умов для здобуття освіти цією категорією дітей. У Міністерстві освіти і науки та регіональних органах управління освіти і науки з кінця 2007 р. створюються окремі структурні підрозділи з питань освіти дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, та осіб з інвалідністю.

Підсумовуючи, слід зазначити, що загалом національна система освіти забезпечує необхідні умови для рівного доступу громадян до якісної освіти. Але при цьому в системі загальної середньої освіти в Україні продовжують існувати негативні явища й тенденції. До них слід віднести: низький рівень матеріально-технічного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів, низькі темпи їх технологічної модернізації, низький рівень соціального престижу педагогічної

праці тощо. Це підтверджується результатами соціологічного дослідження „Система освіти в оцінках громадян України”, проведеного Інститутом соціальних технологій на замовлення Спільного проекту Міністерства освіти і науки та Світового банку „Рівний доступ до якісної освіти в Україні”. Результати дослідження свідчать, що вчителі середніх шкіл так само, як і батьки учнів, поділяють думку стосовно незадовільного стану шкільних приміщень і необхідності модернізації спеціальних кабінетів та лабораторій. Частка вчителів, які вказують на „погану/недостатню” матеріальну оснащеність шкіл (86%), істотно перевищує частку батьків, які оцінюють матеріальну базу як „погану/задовільну” (62%). 62% опитаних учителів указують на погане опалення в школах, 57% - на нестачу наочних посібників і технічних засобів навчання в шкільних кабінетах, 67% - на вкрай низьку забезпеченість шкіл спортивним інвентарем¹⁸.

Однією з проблем українських шкіл є низький рівень забезпеченості комп'ютерною технікою та доступом до Інтернету. Наявність у дітей можливостей користуватися комп'ютером у школах відзначає 59% батьків, проте 78% учителів вважають, що комп'ютерів у школах недостатньо. 58% опитаних учителів відзначає наявність у їхніх школах доступу до Інтернету, проте тільки 18% батьків указують на наявність у їхніх дітей можливості використовувати доступ до Інтернету в школі (21% – у місті, 12% – у селі).

Наступною проблемою, найбільш важливою для вчителів, є забезпечення дітей навчальною літературою. 75% батьків вважають, що їхні діти повністю забезпечені необхідними навчальними підручниками для занять. Проте 73% вчителів указують на їх нестачу в шкільних бібліотеках. Крім того, вчителів не задовольняє надзвичайно низька якість підручників та навчальних посібників загалом, а також поява численних підручників, які дублюють один одного, батьки ж указують на складність подачі матеріалу.

Оцінюючи діючі навчальні програми, батьки та вчителі середніх шкіл одностайні у своїх судженнях: учителі вважають навчальні програми перевантаженими, а співвідношення годин та обсягу дисциплін, що викладаються - незбалансованим. На їх думку, у багатьох випадках діти відчувають ускладнення через надлишок інформації, яку вони не в змозі засвоїти в певному віці. Особливо це стосується таких дисциплін, як математика, фізика, хімія, а також українська, російська та англійська мови. Переважна більшість опитаних батьків (75%) також вважають, що їх діти не можуть опанувати навчальний матеріал самотужки. Через це 48% батьків вважають за необхідне наймати репетиторів.¹⁹

Характеристика самими дітьми шкільного оточення також свідчить про наявність глибоких проблем. Так, за результатами дослідження „Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді України” більше ніж третина (30-40%)

¹⁸ Соціологічне дослідження „Система освіти в оцінках громадян України”// Інститут соціальних технологій на замовлення Спільного проекту Міністерства освіти і науки України та Світового банку „Рівний доступ до якісної освіти в Україні”// <http://www.mon.gov.ua/education/average/topic/rn/soc.doc>

¹⁹ Там само

опитаних учнів у віці 11-13 та 15 років, які навчаються в загальноосвітніх школах, професійно-технічних навчальних закладах та вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації (на базі 9-річної освіти), незадоволені школою, 30% відчувають складність навчання, ще 40-50% - втому від занять, не вважають середовище співучнів психологічно комфортним – (25%). У певної частини (15%) учнів сформоване відчуття несправедливості у ставленні до них з боку педагогів, неприйняття ними учнів як особистостей (20%). Безумовно, така ситуація вимагає посилення співпраці педагогічного та учнівського колективу навчальних закладів з метою створення психологічно комфортного середовища.

Враховуючи вищевикладене, слід зазначити, що збереження цих негативних тенденцій у подальшому неминуче призведе до зниження якості освіти дітей і створить ризики незворотності відставання України від розвинутих країн світу.

5.2. Виховання

Однією з основних соціальних проблем у країні залишається проблема виховання дитини в родині. Родина має особливе значення в житті кожної людини, забезпечує її захист і соціалізацію, формує моральні основи, емоційний світ дитини. Особливості функціонування родини, виховання дітей у сім'ї залежать від багатьох чинників. Це й освітній рівень батьків, матеріальне становище і зайнятість на роботі, спосіб життя родини тощо. Протягом останніх років вплив негативних факторів, а саме: збільшення робочого часу та інтенсивності роботи батьків, необхідність знаходження додаткових джерел заробітків, поширеність трудової міграції, відсутність практики спільного проведення сімейного дозвілля спричинили зниження виховної функції сім'ї. Підтвердженням цьому стає сумна статистика позбавлення батьківських прав. Так, за даними Держкомстату, щорічно збільшується кількість дітей, позбавлених батьківського піклування (табл. 5.2.1).

Таблиця 5.2.1

Кількість дітей, які залишилися без батьківського піклування
(за даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту)

	2003	2004	2005	2006	2007
Кількість дітей, відібраних у батьків, що були позбавлені батьківських прав	7038	7751	8565	9047	10 751
Кількість дітей, відібраних у батьків без позбавлення батьківських прав	1500	1082	1272	1078	1129

Проте держава застосовує не тільки заходи покарання батьків, які не виконують своїх обов'язків, а й надає їм допомогу у виконанні своїх обов'язків щодо виховання дітей через мережу різноманітних закладів для дітей: